

Wojciech Strzyżewski

DOKUMENTY HERBOWE MIAST ZACHODNIEJ I PÓŁNOCNEJ POLSKI DO KOŃCA XVIII WIEKU

Herby miast zachodniej i północnej Polski ze względu na różną w przeszłości przynależność państwową charakteryzują się specyficznymi cechami odróżniającymi je od herbów miast dawnej Rzeczypospolitej. Do tych specyficznych cech zaliczyć można sposób uzyskania herbu przez niektóre z miast śląskich, pomorskich i wschodniopruskich. Począwszy od końca XV w. herby miejskie były nadawane miastom przez władców na mocy specjalnych „dokumentów herbowych”. Taka forma uzyskania przez miasto herbu była szeroko stosowana w państwach zachodnioeuropejskich, szczególnie niemieckich. Ten sposób oficjalnego nadania przez panującego herbu miastu w Rzeczypospolitej doby nowożytnej stosowany był natomiast sporadycznie. Wyjątkiem był okres panowania Wazów i Wettinów, którzy wydali dokumenty herbowe kilku miastom. W przypadku obu wymienionych dynastii mamy do czynienia z przeniesieniem wzorców stosowanych zarówno w Skandynawii, jak i w Saksonii.

Na wstępie wyjaśnienia wymaga pojęcie „dokument herbowy”. W XIX-wiecznej literaturze heraldycznej spotkać można często określenie *Wappenbrief*¹. Niemieckie określenie *Wappenbrief* znajduje swoje uzasadnienie w odniesieniu do herbów osób prywatnych. Właśnie za pomocą tego typu dokumentów panujący nadawali herby poszczególnym osobom bądź rodzinom. Uzyskanie herbu nie było równoznaczne z nadaniem tytułu szlacheckiego. Cesarz lub inny panujący za szczególne zasługi bądź za odpowiednią opłatę mógł nadać herb również przedstawicielowi mieszczaństwa. Taka forma nadania herbu zapoczątkowana w XIV w. praktykowana była aż do 1918 r.²

Automatyczne przeniesienie pojęcia *Wappenbrief* do herbów miejskich jest zbyt uproszczeniem. Panujący mogli nadać miastu nowy herb, potwierdzić już istniejący lub dodać do starego godła herbowego nowe elementy. W zasadzie tylko w tym pierwszym przypadku można mówić o wystawieniu *Wappenbriefu sensu stricto*, chociaż i tutaj decydującą rolę odgrywa czas nadania przywileju. Z reguły bowiem, tak jak działo się to na Śląsku, w dokumentach wystawianych do pocz. XVII w. królowie

¹ Pojęciem *Wappenbrief* w odniesieniu do przywilejów herbowych dla miast posługuje się między innymi O. Hupp, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, Frankfurt a./M. 1896.

² Zob. m. in. J. Arndt, *Die Entwicklung der Wappenbriefe von 1350 bis 1806 unter besonderer Berücksichtigung der Palatinatswappenbriefe*, „Der Herold”, Neue Folge, 7 Bd. 1970, H. 8.

czescy i cesarze nadawali nowe herby miastom już istniejącym, w następnych stuleciach wizerunek nowego herbu umieszczany był na przywileju nadającym miejscowości również prawa miejskie. Potwierdzanie dotychczasowych herbów oraz nadawanie tzw. ulepszonych związane było najczęściej z ważnymi wydarzeniami historycznymi i zasługami mieszczan lub po prostu z chęcią podniesienia prestiżu miasta. W tym ostatnim przypadku kancelaria władcy pobierała znaczne opłaty za wydanie dokumentu z „ulepszonym” herbem³.

Niekiedy zdarzało się, iż panujący wystawiał miastu dokument, w którym nadawał mu nową pieczęć, chociaż dokładny opis barw godła wskazywał, iż mamy do czynienia również z herbem. W dokumentach niemieckich tzw. *Insigelverleihungen* było *de facto* jednoznaczne z nadaniem nowego herbu⁴.

Za dokument herbowy w heraldyce miejskiej można zatem uznać każdy oficjalny, nadany przez panującego dokument, w którym opisany został wizerunek herbu miejskiego, łącznie z jego barwami. Na opisywanych ziemiach Polski zachodniej i północnej najstarsze dokumenty herbowe dotyczą miast śląskich. Począwszy od XV w. panujący wydali kilkadziesiąt takich dokumentów. Pod tym względem miasta śląskie zdecydowanie wyróżniały się spośród innych miast. Nadania herbów miejskich poprzez specjalne dokumenty wydawane przez panujących były powszechnie stosowane w Czechach. W stosunku do miast z księstw śląskich wchodzących od poł. XIV w. w skład Korony Czeskiej panujący stosowali taki sam obyczaj heraldyczny, jak na pozostałych ziemiach czeskich.

Najstarszy znany dokument herbowy w Czechach wydany został w 1411 r. Biskup Konrad z Vechty, podkomorzy królestwa czeskiego, w imieniu króla wydał miastu Most dwa dokumenty, na mocy których uzyskiwało ono prawo posługiwania się nowymi pieczęciami⁵. Według niektórych czeskich heraldyków w przypadku Mostu król zezwalał jedynie na umieszczenie w godle wizerunku lwa – herbu królewskiego⁶. Pierwszy dokument, w którym władca jednoznacznie określa, iż nadaje miastu nowy herb (*arma*), pochodzi z 1437 r. Król Zygmunt Luksemburski wydał w tym właśnie roku dokument herbowy dla miasta Český Brod⁷.

Na Śląsku do najstarszych dokumentów herbowych należą wydane w latach 1452 i 1453 przywileje dla Świdnicy i Legnicy. Do bardzo nietypowych dokumentów herbowych zaliczyć można ten wydany dla Świdnicy. Król Władysław Pogrobowiec w dokumencie z 1452 r. nadał miastu herb w dwóch wariantach – do wyboru. Pierwszy wariant przedstawiał na dwóch osobnych tarczach wizerunki z używanych wcześniej pieczęci miejskich, a więc gryfa i dzika, drugi – wyobrażał na tarczy czwórdzielnej w

³ O. Hupp, *op. cit.* H. 1, s. VI.

⁴ *Ibidem*.

⁵ V. Vojtišek, *O pečetech a erbech měst pražských a jiných českých*, Praha 1928, s.17-20.

⁶ *Ibidem*, s. 17. Spór, który dotyczył herbu Mostu, dotyczył również kwestii, czy przywileje z 1411 r. odnosiły się do nadania nowego herbu miasta (zob. K. Oberdorffer, *Das Brüxer Stadtsiegel*, Most 1936), czy jedynie wspomnianego lwa królewskiego.

⁷ J. Čarek, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985, s. 32. Ten sam autor wymienia jeszcze jeden dokument Zygmunta, wydany również w 1437 r. dla miasta Tabor, w którym władca nadaje miastu pieczęć i jednocześnie umieszcza w nim barwny wizerunek nowego godła. Stąd – jak przypuszcza Čarek – można mówić także o nowym herbie.

polach pierwszym i czwartym – wizerunek korony, w drugim – gryfa i w trzecim – dzika. Sporządzona w roku wystawienia dokumentu pieczęć Świdnicy przedstawiała dwie tarcze herbowe, a zatem władze miasta zdecydowały się na pierwszy wariant⁸.

Bardzo burzliwe wydarzenia towarzyszyły z kolei wydaniu dokumentu herbowego dla Legnicy. Z inicjatywą nadania herbu wystąpiła ówczesna rada miejska, dążąca do podporządkowania miasta bezpośrednio królowi czeskiemu. W dokumencie z 12 marca 1453 r. król Władysław Pogrobowiec nadał Legnicy herb przedstawiający w błękitnym polu wizerunek złotego lwa czeskiego trzymającego srebrne klucze. Oficjalnie nadany herb nie był jednak przez wiele stuleci używany. Po powstaniu wspólstwa legnickiego w 1454 r. i ścięciu burmistrza, jednego z głównych inicjatorów nadania nowego herbu, nowe władze miejskie sporządziły pieczęć przedstawiającą jedynie dwa skrzyżowane klucze. Taki wizerunek pieczęci i herbu miejskiego nawiązywał jedynie do symbolu św. Piotra, patrona kościoła parafialnego. Brak wizerunku lwa miał podkreślać niezależność miasta⁹. Herb z wizerunkiem lwa i kluczami Legnica przyjęła dopiero w poł. XVIII w.

Opisane dwa dokumenty herbowe, z których jeden pozostawiał władzom Świdnicy prawo wyboru, a postanowienia drugiego nie zostały przyjęte przez władze Legnicy, uznać należy za wyjątkowe wśród wszystkich tego typu dokumentów na Śląsku.

Cała grupa dokumentów herbowych dla miast śląskich z końca XV i z XVI w. nadana została na prośbę władz miejskich oraz, co było nowością, na prośbę prywatnych właścicieli.

Szczególnie wiele dokumentów herbowych wydał król Władysław II Jagiellończyk, znalazły się wśród nich również nadania dla miast śląskich. W czasie swojego panowania władca ten wystawił ponad 50 takich dokumentów dla miast i miasteczek z całego królestwa¹⁰. Z miast śląskich dokument herbowy od Władysława II uzyskał między innymi Lwówek Śląski¹¹.

Następny król, Ludwik Jagiellończyk, w czasie swojego krótkiego panowania wydał zaledwie kilka dokumentów, ale już jego następca król Ferdynand I Habsburg wystawił ich co najmniej 65¹². W okresie panowania Ferdynanda nowy herb nadany został między innymi Wrocławowi w roku 1530 i Lubaniowi w 1541. Na uwagę zasługuje dokument herbowy wydany jako jeden z pierwszych przez Ferdynanda w 1528 r. niedużemu miastu Otyń, leżącemu w dzisiejszym województwie zielonogórskim, był on bowiem przykładem nadania herbu na prośbę prywatnych właścicieli. Ówczesni właściciele miasta i majątku, śląska rodzina rycerska von Rechenberg, zwrócili się o nadanie herbu Otyniowi „dla podniesienia rangi miasta”¹³.

⁸ Z bogatej literatury dotyczącej pieczęci i herbów Świdnicy należy wyróżnić: M. Haisig, *Herb miasta Świdnicy*, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, 1948, t. III, s. 265-291 (o pochodzeniu motywów w herbie).

⁹ Zob. M. Haisig, *Herb miasta Legnicy. Jego geneza i symbolika*, [w:] *Szkie legnickie*, Wrocław 1969, s. 5-20.

¹⁰ J. Čarek, *op. cit.*, s. 32.

¹¹ Zob. Z. Jędrasiak, *Herb Lwówka Śląskiego*, „Karkonosze” 1988, z. 2/126.

¹² J. Čarek, *op. cit.*, s. 32.

¹³ Oryginał dokumentu herbowego Otynia przechowywany jest dziś w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

Kolejne dokumenty herbowe wydane przez cesarzy dla miast śląskich, m. in. Szprotawy – 1597 r., Żagania – 1602 r., Brzegu Dolnego – 1663 r., zatwierdzały nowe herby¹⁴.

Przy opracowywaniu nowych wzorów herbów kancelarie królewskie i cesarskie wykorzystywały najczęściej motywy z wcześniejszych pieczęci miejskich (Świdnica, Legnica, Lwówek Śląski, Lubań, Wrocław, Szprotawa, Żagań). Królowie czescy dodawali z reguły również wizerunek symbolizujący ich władzę (tzw. lew czeski z rozdojonym ogonem), tak jak w herbach Legnicy, Lwówka, Wrocławia i Lubania. Cesarze z dynastii habsburskiej umieszczali rzadziej motywy z heraldyki państwowej. Nie stosowano reguły, iż w miastach prywatnych jednym z elementów herbu miejskiego powinien być herb właścicieli. Bardzo często nadawano miastom herby tzw. mówiące, nawiązujące tematyką godeł do nazw miast.

Do ostatnich dokumentów herbowych wystawionych przez Habsburgów dla miast śląskich należą wydane w latach 1706 i 1721 przywileje z nadaniami praw miejskich i herbów miejscowościom Konotop i Zabór (obecne wsie w woj. zielonogórskim).

Po włączeniu Śląska do Królestwa Pruskiego nowe władze administracyjne za aprobatą królów zmieniały niekiedy już w XVIII w. orły śląskie na pruskie lub dodawały do istniejących herbów pruskie motywy. Obowiązek wprowadzenia wizerunku orła pruskiego do godła pieczęci ustanawiała nowa ordynacja miejska z 1808 r.¹⁵ Jednym z ostatnich miast śląskich, które otrzymało dokument herbowy, była Nowa Sól. Wraz z prawami miejskimi nadał go w 1743 r. Fryderyk Wielki¹⁶.

W odróżnieniu od Śląska w przypadku miast Ziemi Torzymskiej, Nowej Marchii i Ziemi Lubuskiej, wchodzących w skład Marchii Brandenburskiej, dokumenty herbowe były formą nadania herbów miejskich zupełnie nie stosowaną. Miasta przez stulecia korzystały z dawnych pieczęci miejskich jako wzorców do tworzenia herbów. Do końca XVIII w. margrabiowie brandenburscy, a później królowie pruscy nie wystawili żadnego dokumentu dla wymienionych ziem. Margrabiowie brandenburscy problematyką herbów i pieczęci miejskich zajmowali się zupełnie sporadycznie. W 1420 r. margrabia Fryderyk wspomina w jednym z dokumentów, iż zamierza nadać miastu Angermünde nową pieczęć miejską¹⁷. Dopiero po powstaniu Królestwa Pruskiego panujący częściej wydawali dokumenty herbowe. Do typowych, określonych przez O. Huppa jako *Wappenbrief*, zaliczyć można dokument wystawiony przez króla Fryderyka I w 1705 r. miastu Prenzlau¹⁸. Treść dokumentu dotyczyła wyłącznie nowego herbu, oprócz dokładnego opisu zawierał on także jego barwny wizerunek.

¹⁴ Oryginał dokumentu Rudolfa II dla Szprotawy nie zachował się, kopia znajduje się w Głównym Archiwum Państwowym (SUA) w Pradze. Dokument dla Żagania przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze. O dokumencie dla Brzegu Dolnego zob. O Koch, *Geschichte der Stadt Dyhernfurt*, Wohlau 1913, s. 11.

¹⁵ Na pieczęci oprócz dotychczasowego herbu powinien zgodnie z nową ordynacją miejską znaleźć się wizerunek orła. Zob. *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung - Städteordnungen*, Bd. II, Leipzig 1911.

¹⁶ Przywilej nie zachował się, spłonął bowiem w wielkim pożarze miasta w czasie wojny 7-letniej.

¹⁷ G. A. Seyler, *Geschichte der Heraldik*, Nürnberg 1885-1889, s. 305.

¹⁸ O. Hupp, *op. cit.*, s. 35. Autor przytacza fragment dokumentu królewskiego.

Zwyczaj nadawania herbów przez panującego praktykowany był natomiast w Prusach Książęcych. Przywileje wystawiane miastom pruskim odnosiły się przede wszystkim do nadań nowych pieczęci. W najstarszych dokumentach z XVI w. panujący wskazywali, iż miasto otrzymuje *Insiegel*, czyli pieczęć¹⁹. W dokumentach tych opisane były również barwy poszczególnych elementów godeł, stąd można mówić, iż wizerunek pieczęci był utożsamiany wówczas z herbem miasta. Pierwsze dokumenty dla miast pruskich wystawione były przez księcia Albrechta w 1522 r. dla Tylży i w 1560 r. dla Olecka. W obu przypadkach książę używał określenia *gewöhnlich Insiegel*²⁰. Począwszy od następnego margrabiego, Albrechta Fryderyka, w przywilejach wydawanych miastom po raz pierwszy pojawiło się określenie *Wappen* – herb. Wspomniany margrabia wydał 4 kwietnia 1571 r. przywilej miejski dla Węgorzewa, w którym znalazł się barwny wizerunek herbu²¹. W podobnym przywileju, nadającym prawa miejskie Gołdapi, z 1570 r. Albrecht Fryderyk używał jeszcze określenia *Insiegel*, chociaż również w tym przypadku chodziło bez wątpienia o herb miejski, w dokumencie bowiem opisane zostały szczegółowo barwy godła. W XVI w. (1583 r.) przywilej, w którym margrabia Jerzy Fryderyk nadawał nową pieczęć, otrzymało miasto Insterburg (Wystruć, dziś Czerniachowski, w obwodzie królewieckim). W XVII w. w dokumentach margrabiów wydawanych miastom używano zarówno pojęcia *Siegel*, jak i *Wappen*. W 1612 r. Kurfürst Jan Zygmunt potwierdził miastu Lotzen pieczęć z nowym wizerunkiem. Kurfürst Fryderyk Wilhelm w odnowionym przywileju miejskim wydanym w 1669 r. miastu Ełk zatwierdził również nową pieczęć. W XVIII w. wraz z prawami miejskimi herby uzyskały miejscowości Ragneta (Neman) w 1724 r. i Gumbinnen.

Duża aktywność margrabiów w kwestii nadań pieczęci i herbów miastom Prus Książęcych ostro kontrastowała z brakiem zainteresowania w stosunku do herbów miast marchijskich. Analizując godła nadanych przez władców Prus herbów miejskich można dojść do wniosku, iż margrabiowie z linii Hohenzollernów starali się również za pomocą godeł herbowych podkreślić swoją pozycję w Prusach. W godłach wszystkich pieczęci i herbów nadanych oficjalnie przez Hohenzollernów umieszczone zostały motywy związane z herbami Brandenburgii i rodowymi margrabiów.

Podobnie jak w przypadku miast brandenburskich, również na Pomorzu Zachodnim panujący sporadycznie wydawali dokumenty herbowe. Czynili to zresztą nie książęta pomorscy, tylko królowie – szwedzki i pruski.

W 1660 r. Karol XI, król szwedzki zmienił dotychczasowy herb Szczecina dodając doń wizerunki lwów i wieniec wawrzynu jako dowód uznania za męstwo wykazane przez mieszczan szczecińskich w wojnie z elektorem brandenburskim²².

Innym miastem pomorskim, które oficjalnie uzyskało swój herb, było Świnoujście. Po 1720 r., gdy wyspa Uznam znalazła się w granicach państwa pruskiego, na-

¹⁹ Określenie *Insiegel* występuje między innymi w dokumentach wystawionych dla Gołdapi z 1570 r. i Olecka z 1560 r. Por. O. Hupp, *op. cit.*, s. 14-15.

²⁰ G. A. Seyler, *op. cit.*, s. 383. Autor cytuje fragment z przywileju dla Tylży.

²¹ O. Hupp, *op. cit.*, s. 14.

²² *Regesty dokumentów miasta Szczecina z lat 1243-1856*, Szczecin 1993, s. 191.

stąpił szybki rozwój małej osady dzięki otwarciu nowego portu w 1738 r. W 1765 r. osiedle i port uzyskują prawa miejskie. Herb nadano jeszcze przed formalnym nadaniem praw miejskich w 1752 r.²³

Na podstawie dokonanego przeglądu dokumentów herbowych można stwierdzić, iż wyraźnie największą liczbę herbów uzyskały miasta śląskie i wschodniopruskie. Nie było jednak regułą, że każde miasto musiało uzyskać herb w tej formie, ale niewątpliwie herb nadany przez panującego znacznie podnosił prestiż miejscowości. Znane są nawet przypadki fałszowania dokumentów herbowych przez władze niektórych miast²⁴. Z prośbą o nadanie herbu zwracały się najczęściej władze miast bogatych bądź prywatni właściciele. Biedniejszych miast śląskich nie było stać na wniesienie wymaganych opłat.

W herbach miast śląskich wyodrębnić można dwa typy wydawanych dokumentów, charakteryzujących się odmienną tematyką godła herbowych. Godła miast dużych bądź królewskich zawierały zawsze wizerunki reprezentujące królów czeskich. W herbach miast prywatnych stosowano najczęściej godło mówiące. Nie w każdym z tych herbów umieszczany był wizerunek godła rodowego właścicieli. Herby miejskie na Śląsku i w Prusach Książęcych zmieniano bardzo rzadko, funkcjonowały one nieraz przez kilka stuleci. Wiele z nich zmieniono po II wojnie światowej, przy czym kierowano się przy tym przeważnie racjami politycznymi, mniej historycznymi. Na szczęście po odtworzeniu samorządu terytorialnego, w latach dziewięćdziesiątych, władze wielu miast powróciły do starych herbów. Najlepszym przykładem takiego działania jest herb Wrocławia, który współczesne władze przyjęły w takiej samej wersji, jak w dokumencie z 1530 r.

²³ Zob. m. in. T. Białecki, *Herby miast Pomorza Zachodniego*, Szczecin 1991, s. 134, 136.

²⁴ Władze Jeleniej Góry przez wiele lat posługiwały się sfalszowanym dokumentem nadanym rzekomo przez cesarza Rudolfa II w 1599 r.